

TÜRK ROMANINDA İMPARATORLUĞUN ÇÖKÜŞÜNÜN BİR SEMBOLÜ OLARAK KONAK VE I. CİHAN HARBİNİN BU ÇÖKÜŞE ETKİLERİ*

Mustafa DERE**

Özet

Osmanlı sivil mimarisinin özel ürünleri olan konak, köşk ve yalı, Tanzimat döneminden başlayıp Cumhuriyet yıllarından sonraya kadar Batılılaşma serüveni, geçirmiş olduğu siyasi-iktisadi değişimler ve yıkılışlarıyla romanımızda önemli bir konu teşkil etmiştir. Yaklaşık yüz elli yıllık bir süreci içine alan bu dönemde söz konusu yapı, Tanzimat devrinde Batılılaşma-Alafrangalaşma meselesi cihetiyle; Abdülhamid döneminde, Servet-i Fünûn edebiyat anlayışının ortak bir duyuşa dayanan mekân algısı çerçevesinde; Meşrutiyet'ten, Millî Mücadele'den ve Cumhuriyet'ten sonra ise genellikle yıkılışları yahut yozlaşmaları yönüyle ele alınmıştır. Ayrıca bu mekân, bazı romanlarda romanın önemli bir unsuru olarak yer alırken bazılarında roman kahramanının şahsiyeti ve bir parçası olduğu İmparatorluğun kaderiyle özdeşleştirilerek en temel bir konu arka planı olarak vücut bulmuştur. Bu makalede; konağın yıkılış meselesi, şahıs-konak-ımparatorluk üçgeninde I. Cihan Harbi'nin olumsuz tesiri yönüyle değerlendirilmiş ve bu çerçevede bazı romanlardan özellikli örnekler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mekân, Konak, Çöküş, I. Cihan Harbi.

MANSION AS A SYMBOL OF THE FALL OF OTTOMAN EMPIRE IN TURKISH NOVEL AND INFLUENCES OF THE WORLD WAR I TO THIS FALL

Abstract

Mansion, pavilion, waterside residence which are the special products of Ottoman civilian architecture constitute important subjects in Turkish novel from Tanzimat to Republican era with the Westernization

* Bu makale; "Mustafa Dere, *Türk Romanında Konak ve Yalı*, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014." künyeli tezden yola çıkılarak oluşturulmuş ve 20-21 Ekim 2014 tarihlerinde Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından düzenlenen "Bir Asrın Ardından Harb-i Umumi" başlıklı sempozyumda tebliğ olarak sunulmuştur.

** Arş. Gör., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (İstanbul), mustafadere@marmara.edu.tr

process, socio-economic changes in the society and their decadence. In this duration of approximate one hundred and fifty year, mansion, pavilion, waterside residence are approached in Tanzimat era within the context of westernization; in Abdülhamid era, within the frame of the Servet-i Fünun literature's sense of space that is based on common perception; and after Meşrutiyet, War of Independence and Republic, usually with their decadence or corruption. Also, while, for some novels, the space in question is an important part of them, in some other novels, its identification with the protagonist's character and the fate of the empire makes it be the basic subject background. In this study, the decay of mansions and pavilions is evaluated in terms of the negative effect of the World War I on person-mansion-empire triangle and accordingly, examples from some novels are given.

Keywords: Space, Mansion, Collapse, World War I.

Edebî eserlerde mekân unsuru, başta roman olmak üzere, metni oluşturmada çok önemli bir yere sahiptir. Yazarlar, mekânı kurgunun sadece herhangi bir ögesi olarak değil, aynı zamanda belli bir fonksiyonu -hadiselerin meydana geldiği muhiti ortaya koymak, kahramanı iç dünyasıyla ve içinde bulunduğu ruhî durumla vermek, olayların geçtiği zamandaki sosyal, tarihî ve sosyo-kültürel durumu yansıtmak, kurgunun muhtevisiyatıyla irtibatlı olarak belli bir sembolizasyon oluşturmak, diğer unsurlarla bütünlük teşkil edecek şekilde bir uyum yaratmak ilh.- sağlayacak şekilde kullanırlar. Bu fonksiyon, yazardan yazara ve hatta eserden esere pek çok farklılığı bünyesinde barındırarak mekânı, çözümlenmeye değer bir mesele haline getirir.

Mekân kavramını biraz daraltıp meseleyi “ev” noktasında ele alırsak, genel mekân algısından farklı ve hususî olan bazı niteliklerle karşılaşırız. Zira ev, sosyal hayatın tesiri altında olduğu kadar fertle birebir ve kuvvetli bir münasebet içindedir. Dolayısıyla bu münasebet, evi psikolojik durumlar ile şahsiyete özgü halleri ortaya çıkarma konusunda kıymetli hâle getirir. Bachelard'ın deyişiyle, “Ev, manzaranın ortaya koyduğu ruh durumundan daha ileri bir ‘ruh durumu’dur. Dış görünümüyle bile ortaya konmuş olsa, bir içtenliği anlatır.”¹

Türk kültürü ve medeniyeti cihetinden baktığımızda, Osmanlı İmparatorluğu'nda belli bir sınıfın yaşadığı ev olan “konak” ve onun türevleri diyebileceğimiz “köşk” ile “yalı”, kendisine mahsus özellikleri, yaşantı tarzı ve içinde yaşayan insanlarla ilişkisi açısından edebiyata yansıyan yönüyle dikkat çeken bir mahiyet arz eder. Osmanlı sivil mimarisinin özel ürünleri olan konak, köşk ve yalı; Tanzimat döneminden başlayıp Cumhuriyet yıllarından sonraya kadar zenginliği ve refahı temsil etmesi, Batılılaşma serüveni, geçirmiş olduğu siyasi-iktisadi değişimler ve yıkılışlarıyla romanımızda önemli bir konu teşkil etmiştir.

Yaklaşık yüz elli yıllık bir süreci içine alan bu dönemde konak, köşk ve yalı Tanzimat devrinde Batılılaşma-Alafrangalaşma meselesi yönüyle; Abdülhamid döneminde, Servet-i Fünun edebiyat anlayışının ortak bir duyuşa dayanan mekân algısı çerçevesinde; Meşrutiyet'ten, Milli Mücadele'den ve Cumhuriyet'ten sonra ise genellikle yıkılışları yahut yozlaşmalarıyla ele

1 Gaston Bachelard, *Mekânın Poetikası*, çev. Aykut Derman, Kesit Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 94.

alınır. Ayrıca söz konusu mekân, bazı romanlarda kurgunun önemli bir unsuru olarak belirirken bazılarında roman kahramanının şahsiyeti ve bir parçası olduğu İmparatorluğun kaderiyle özdeşleştirilerek en temel bir konu arka planı olarak vücut bulur.

Konağın kurguda önemli bir unsur olarak yer aldığı romanlar arasında anlatımın en ilginç ve çarpıcı yönünü onun yıkılış sürecinden bahseden eserler oluşturur. Siyasî-iktisadî sebepler, kültürel sebepler (Alafrangalaşma-Deformasyon), yangınlar, aile yapısının değişmekte oluşu (büyük aileden küçük aileye geçiş), sosyal sınıf anlayışının bütünüyle kaybolması (şahısların kendi teşebbüsleri ile vücuda getirdikleri bazı imtiyazların Meşrutiyet İnkılâbıyla birlikte ortadan kalkması), müsadere usûlü bu sebeplerin başlıcalarındandır. Konağın yıkılışındaki en önemli etkenin, ilk sırada zikrettiğimiz “siyasî ve iktisadî” sebepler olduğunu söyleyebiliriz ki meselenin edebiyata yansıyan yönü de bu çerçevede üzerinde yoğunlaşmaktadır.

On dokuzuncu yüzyılın sonu ile yirminci yüzyılın başında, içte ve dışta yaşanan talihsiz hâdiseler yahut da devleti yönetenlerin göstermiş oldukları bazı zaafırlar sebebiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışa doğru gitmesiyle devletin dar anlamda bir örneği olan konak da tam anlamıyla bir çöküş evresine girer ve en sonunda yok olur. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ya tümenden ortadan kalkmıştır ya da İmparatorluktaki hüviyeti ve şeklinde değildir. Fakat yazarlar onu, başta Abdülhamid dönemindeki hâli, Meşrutiyetle birlikte geçirdiği değişim ve yıkılış süreciyle birlikte romanlarında anlatmaya devam etmişlerdir. Bu yıkılış sürecinin anlatımında İmparatorluğun fiilen yıkılmasına sebep olan I. Cihan Harbi'nin hususî bir önemi ve yeri vardır. Roman yazarları, yıkılışın sosyal hayattaki -burada bilhassa Osmanlı aristokrasisinin hayatını kastediyorum- yansımasını ve Harbin konak yaşantısı üzerindeki tesirini, konağı imparatorluğun bir benzeri gibi görmek ve onu bu açıdan bir sembol olarak ortaya koymak suretiyle göstermişlerdir.

Edebiyatımızda bu tarz anlatıma sahip birçok roman olmakla birlikte Mithat Cemal Kuntay'ın *Üç İstanbul*'u, Refik Halit Karay'ın *İstanbul'un Bir Yüzü* adlı romanı, Abdülhak Şinasi Hisar'ın *Çamlıca'daki Eniştemiz*'i, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Kiralık Konak*'ı ile *Sodom ve Gomore*'si, Tanpınar'ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* adlı sembolik unsurlarla dolu romanı, Sâmîha Ayverdi'nin *İbrahim Efendi Konağı* adlı eseri, Münevver Ayaşlı'nın *Pertev Bey'in Üç Kızı*, *Pertev Bey'in İki Kızı* ve *Pertev Bey'in Torunları* adlı meşhur üçlemesi mekân-şahsiyet-impatorluk bağlamında kuvvetli bir benzerlik ve münasebeti de ortaya koyduğu için bilhassa önem taşır.

Üç İstanbul'da² Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke devirleri olmak üzere İstanbul'un üç dönemi söz konusu edilmektedir. Eser, olay örgüsündeki mekânın çokluğu ve kullanımı itibarıyla Türk romanında mühim bir yere sahiptir. Bu mekânların büyük bir kısmı iç mekânlardır ve İmparatorluğun son yıllarında geçirmiş olduğu değişimler bilhassa bunlar üzerinden anlatılır. Romanda, sınıfsal değişimlerin ve belli bir hayat tarzının yansıma alanı olarak birçok konak, köşk ve yalı yer alır. Bu konaklar, köşkler ve yalılar, romanın bütününde özellikle nitelikleri ve temsil ettikleri zihniyetlerle ön plandadır.

Romanın önemli kahramanlarından Hidayet'in konağı, dalkavuklarla dolu bir II. Abdülhamid devri konağıdır ve gösterişli olmasına rağmen pek çok zevksiz unsuru içinde barındırır. Maliye

2 Çalışmamızda eserin şu baskısını esas aldık: Mithat Cemal Kuntay, *Üç İstanbul*, Oğlak Yayınevi, İstanbul 2012.

Nazırı'nın konağı ise devrin bütün çirkinlikleri içinde temiz kalmış, sadeliğiyle dikkat çeken bir yerdir. Erkânıharf Müşiri'nin Mermer Yalısı, olgun bir Avrupaî üslupla karşımıza çıkar ve Belkıs'ın, Adnan gözündeki olumlu niteliğine rağmen devrin kirli yüzünü aksettirir. II. Abdülhamid devrinin bu üç evi, aslında dönemin üç farklı insan ve anlayışını ortaya koymaktadır. Meşrutiyet devrinin gözde mekânı, Adnan'ın bir türlü dilediğince mutlu olamadığı Nişantaşı'ndaki konağıdır. Bir müddet sonra bu konak, bir önceki devrin itibarlı evi olan Hidayet'in konağının niteliğine sahip olur. Moiz'in konağı, Osmanlı tebaasındaki bir gayrimüslimin savaş sırasında zenginleşmesiyle ortaya çıkan yeni bir sınıfın, harp zenginlerinin evidir. Mütareke yıllarında kısmen de olsa Ataşenaval Naşit'in konağı ön plana çıkar ve Abdülhamid devrinde Hidayet'in konağının, Meşrutiyet devrinde Adnan'ın konağının yüklendiği işlevi yerine getirir. Yani riyakâr, menfaatperest, muhtekir insanların bir araya geldikleri bir mekân olur. Romanda sözü edilen devirler ve öne çıkan şahsiyetler her dönemde farklıdır. Fakat insanların çıkarıcılıkları hiçbir zaman değişmez. İmparatorluk Harp döneminde felakete sürüklenirken şartlara göre hareket eden karakterler, ceplerini doldurmaya ve bu nispette zengin hayatlar temin etmeye çalışırlar. Nitekim Ataşenaval Naşit'in konağı ve Harp zengini Moiz'in konağı bu çaba neticesinde vücuda getirilmiş mekânlardır.

Türk toplumunun son yüzyılda geçirmiş olduğu değişimi, eserlerinde ayrıntılı bir şekilde söz konusu eden Refik Hâlid Karay, *İstanbul'un Bir Yüzü*'nde³ “Meşrutiyet-I. Cihan Harbi” öncesi ve sonrası İstanbul'unun zengin ve itibar sahibi üst sınıfından çarpıcı manzaralar sunar. Osmanlı siyasi hayatında iki dönüm noktası olan “Meşrutiyet” ve “Cihan Harbi”, tesirini sadece siyasi hayatta değil, toplum ve fert hayatında da göstermiş; her alanda köklü değişiklikler yaşanmasına sebep olmuştur. Yazar, mezkûr eserinde bu değişikliği toplumun “bir yüzü” ile göstermeye çalışır.

İsmet'in dağınık ve düzensiz hatıraları şeklinde olan roman, “Bir Harp Zengini”, “Eski Devirdekiler”, “Yeni Devir Simaları”, “Eski Devir Simaları”, “Harp Devrinin Hanımları”, “Eski ve Yeni İstanbul” adlarını taşıyan altı ana bölümden oluşur. Bu bölümlerin adlarından da anlaşılacağı üzere, eserde belirgin bir şekilde dönem vurgusu yapılmaktadır. Romanın bütününde, dönem değişikliği çerçevesinde pek çok konak, köşk ve yalı söz konusu edilir.

Eserin “Yeni Devir Simaları” bölümünde sözü edilen Kadı Şişman Rıza Efendi'nin konağı da I. Cihan Harbi'nin kötü bir şekilde tesir ettiği konaklardandır. Gösteriş ve debdebeye hiç ehemmiyet vermeyen bu adamın tek derdi yeme içmedir. Konağındaki yaşantı ve düzen de bunun üzerine kurulmuştur. Sosyal hayat ve memlekette yaşanan feci hadiseler, Şişman Rıza Efendi'yi alakadar etmez. Onun boğazına tesir etmediği sürece hiçbir şeyin önemi yoktur.

İmparatorluğun sonunu getiren I. Cihan Harbi'yle birlikte yiyecek ve içecek fiyatlarında müthiş bir artış meydana gelir. Bu artışlarla Rıza Efendi'nin mutfağının hızla fakirleştiğini görürüz. Söz konusu fakirleşme, kısa süre sonra âdeta bir kıtlık hâline inkılâp etmektedir. Rıza Efendi bu durum karşısında “müthiş bir politikacı, kindar bir muhalif, yaman bir Alman düşmanı” olur. (s.124) Şimdi onun tek isteği, eski bolluk ve dirliğin geri gelmesi; mutfağının çeşitli yiyeceklerle dolup taşmasıdır.

3 Çalışmamızda eserin şu baskısını esas aldık: Refik Hâlid Karay, *İstanbul'un Bir Yüzü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2009.

*Çamlıca'daki Eniştemiz*⁴ Türk Edebiyatında ev ile şahsiyetin bir bütünlük teşkil eden ilişkisinin en güzel şekilde anlatıldığı eserlerden biridir. Yazar burada, diğer romanlarında olduğu gibi, kendi muhitinden birini; halasının kocası Vâmık Bey'i söz konusu eder. Başta Arap vilâyetleri olmak üzere, pek çok yerde mutasarrıflık ve valilik gibi memuriyetlerde bulunan Vâmık Bey, Çamlıca'da bir köşk sahibidir. Gençlik zamanlarında köşküne büyük bir sevgiyle bağlı olan Vâmık Bey, hem kendi başına gelen talihsiz hâdiseler hem de başta I. Cihan Harbi olmak üzere İmparatorluğun karşılaştığı felaketler karşısında yaşama sevincini kaybeder ve köşkünde çok mutsuz bir hayat sürmeye başlar. İmkânsızlıklar sebebiyle, zaten eski olan ve zaman içinde tamamıyla perişan bir hale gelen köşkün tamirini bir türlü yaptırılmaz. Billhassa Harp yılları, kötü olan vaziyeti daha fena bir hâle getirir. Sokaklardaki güvensizlik ve asayişsizlik, zaten evhamlı bir insan olan Vâmık Beyi dışarı çıkmaktan meneder ve onu köşkte bir inziva hayatı yaşamaya mecbur bırakır. Vâmık Bey, kendisini ziyarete gelen yazara, içinde bulunduğu sıkıntılı vaziyeti şöyle anlatmaktadır:

“Artık bizim köşkün hâlini sorma! Geçen gün yine yağmur yağıyordu. Az kalsın, ben de, meşhur delilerden, senin ana tarafından büyük halan, Azize Hanımefendi gibi, sofanın ortasında şemsiye açacaktım! Bir odadan bir odaya geçinceye kadar insanın üstü başı sırsıklam oluyor! Acaba hangi akla uymuşum da ne diye bu dağ başına konmuşum, bilmem ki! Burada artık bir şeyler bulunamıyor! Hepsini İstanbul'dan taşımalı! Ev dediğin de çarşısız olmuyor, vesselâm! Evvelleri adamlarımız vardı, evin ihtiyacıyla onlar meşgul olurlardı. Şimdiyse kimsemiz kalmadı! Bilemezsin, Mütareke denilen bu devirde [Fihakika 1918'de başlamış olan Mütareke devri İstanbul'da coşkunklukları, sarhoşlukları, yoksullukları, asayişsizliği, adâletsizliği, rezaletleri ve yangınlarıyla devam ediyordu.] ne korkulu günler geçiriyoruz! Yolda gelirken bir ecnebi askerine rastladın, o da sana bir kurşun sıktı mı bitti, veledalın, âmin! Artık seni ne gören var, ne soran! Bu üçra yerlerde öksüz çocuklar gibi kaldık! Rüzgârdan başka hatırımızı soran yok! Akşam oldu mu, sanki fena bir haber almışım gibi ruhuma kasvet basıyor! Çocuk gibi ne yapacağımı şaşıyorum! Ağlayacağım geliyor! Bu koca berhane de barınılır gibi değil! Üşümekten bir türlü kurtulamıyorum. Ne delilik etmişim de bu dört tarafı rüzgârlara açık Çamlıca tepesine yerleşmişim! Vaktiyle, ben, Arabistan'ın güneşi altında cayır cayır yanarken buradaki rüzgârlar hayalimde püfür püfür ne güzel eserdi! Vay, sen misin rüzgâr isteyen, al sana rüzgâr! Arabistan'da kavrulduktan sonra çilemde bir de donmak varmış zahir! Ömrümüzü bu köşkün macerasıyla çürüttük, gitti! Benim neyime lâzımmış Çamlıca'nın soğuğu, yok koca damın aktarılması, yok, berhane köşkünün tamiri, yok eşyanın odalara yerleştirilmesi, yok elinin körü! Vallahi, ben burada bir bekçi gibi kalmışım! Neyin bekçisi, onu da bilmem! O da malûm değil! Şimdi, yatağında, Don Kişot gibi uslandım, amma iş işten geçmiş olmasaydı bari! Keşke benim de, onun gibi, aklım başıma geldi diye canım çıkmasaydı! İnsan ne kadar da çabuk ihtiyarlıyor!” (s.203, 204)

4 Çalışmamızda eserin şu baskısını esas aldık: Abdülhak Şinasi Hisar, *Çamlıca'daki Eniştemiz*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

*Kıralık Konak'ta*⁵ biten II. Abdülhamid Devri'nin önde gelen isimlerinden Naim Efendi'nin Cihangir'deki konağı söz konusu edilir. Bu konak, hem mekân-şahsiyet bütünlüğünü ortaya koyması hem de çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nu sembolize etmesiyle romanın en önemli unsuru olarak karşımıza çıkar. Eserde, asıl tema olan bir dönemin kapanması, konak üzerinden anlatılır.

Romanın bütününde Naim Efendi'nin mali vaziyetinin tedricen kötüye gittiği görülür. Konağın durumunun büsbütün kötüleştiği zamanlarda İmparatorluk da çok zor günler geçirmektedir. İstanbul, bütün manzarasıyla tabir caizse kaotik bir görünüme sahiptir ve şehir, “en fena devirlerinden biri”ni yaşamaktadır. Başkent, pek çok savaş artığı aç, çıplak, hasta ve yaralı insanla dolmuştur. Ayrıca İstanbul, siyasi olarak da karışıklık içindedir. Zira II. Meşrutiyet sonrasında ardı arkası kesilmeyen birbirine muhalif hareketler, hadiselerin gidişatını tayin edecek mercileri de büyük ölçüde işlevsizleştirmiştir.

Bir müddet sonra maddi sıkıntıları artık yoksulluk boyutuna ulaşan Naim Efendi, büyük konağında bir fakir hayatı yaşamaya başlar. Her gün eşyalarından bir kısmını satar. İlk önce işe yaramadığını düşündüğü mobilyalardan başlamış; fakat bir türlü sonu alınamayan bu durum yatak ve yorgan gibi temel ihtiyaçları karşılayacak eşyalara kadar gelip dayanmıştır. Naim Efendi, içinde bulunduğu kötü durumu, kendisini ziyarete gelen Hakkı Celis'e şöyle anlatmaktadır:

“Geçen gün ekmezsiz kaldım... Yemeği ekmezsiz yedim. Vallahi evladım bu da başıma geldi... Bazı geceler, karanlıkta kalıyoruz. Gaza para yetiştirmek ne mümkün... Bir gün Cenana dedim ki: ‘Bari yatağımı sokak üstündeki odalardan birine nakledeyim, hiç olmazsa caddenin fenerlerinden biraz aydınlık alalım.’ Cenana acı acı güldü ve o gece tabağın içine biraz zeytinyağı koydu, etrafına pamuk ve bez parçaları sıraladı: Ben karanlıkta kalmayayım diye bu acayip kandili yaktı. Çoktandır kahvenin, çayın tadını unuttum...” (s. 194).

Konağın bu sefil ve perişan hâli, I. Cihan Harbi yıllarına tesadüf eder. Yani İmparatorluğun yıkılışının arifesinde Naim Efendi de terk etmek istemediği konağıyla birlikte kendisini geri dönüşü olmayan bir çöküşün içinde bulur. Romanın sonunda Hakkı Celis'in Çanakkale Cephesi'nde şehit olduğu haberi gelmiştir. Naim Efendi ise konakta tek başınadır ve ölüm döşeginde yatmaktadır. Naim Efendi'yi bu hâliyle artık ölmüş; konağı ise yıkılmış saymak kabildir. İhtiyar adamın bu durumunun I. Cihan Harbi'ne rastlaması ise kesinlikle tesadüfi değildir. Yazar, İmparatorluk-Naim Efendi ve Cihangir'deki konak arasında çarpıcı bir paralellik kurmuştur. İmparatorluk çökerken, Naim Efendi'nin konağı ve bu konakta yalnız başına yaşamak zorunda kalan Naim Efendi de feci bir akıbete doğru yürür. İmparatorluğun çökmekte oluşu konağa, konağın içinde bulunduğu vaziyet de Naim Efendi'ye tesir eder.

Adını Eski Ahit'teki iki lanetli şehirden alan ve İstanbul'un işgal yıllarının anlatıldığı “*Sodom*

5 Çalışmamızda eserin şu baskısını esas aldık: Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Kıralık Konak*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

ve *Gomore*’de⁶ bir İngiliz askeri olan Major Will, yakın arkadaşı ve dalkavuşu olan Orhan Bey’in tavassutu ile Boğaziçi’ndeki bir yalının selamlık dairesini kiralar. Romanda bu yalı, Major Will’in dostlarına verdiği kalabalık bir davet münasebetiyle söz konusu edilir. Major Will bu davet esnasında bütün misafirlerine, kendi zevkine göre ve Oryantalist bir üslupla tanzim ettiği yalığı oda oda gezdirir.

Yalının üst katlarında bu Oryantalist üslûbu belirgin olarak görebilmek mümkündür. Nitekim Major Will, yalıya başka hiçbir yalıda varlığına rastlanmayan bir Türk kahvesi yaptırmıştır. Asıl çarpıcı değişiklik ise yalının üst katında bulunan eski mescittedir. Major Will bir mabet olarak nitelendirdiği bu mescidi, eski fonksiyonunu tamamen izale ederek, behimî arzularını yerine getirebileceği bir mekân olarak tanzim etmiş ve bütün odayı pornografik objelerle doldurmuştur.

Burada hususî, namuskâr ve eskiye bağlı bir yaşantının hâkim olduğu yalının, ahlâksız bir yabancı elinde nasıl deformasyona uğradığını görürüz. Bu deformasyonun mescitte zirveye ulaşmış olması oldukça manidardır. İşgalci İngiliz, asıl darbeyi ilkin mukaddesata vurmuş ve onu tehzil etmeye çalışmıştır. Bu kısımda, düşünce ve inancın farklılığı da ortaya çıkar. Yalının eski Müslüman sahiplerinin tanrısı Allah, bir Avrupalı olan Major Will’in tanrısı ise şehvettir. Söz konusu ayırım, kendisini şahsiyetin bir parçası olan mekânda da göstermiş ve yalı, Major Will’in elinde farklı bir niteliğe bürünmüştür.

Bu kısımda tabii olarak yazarın tavrından doğan bir durumu da ifade etmek gerekir. Yakup Kadri’nin iki lanetli şehrin adıyla nitelendirdiği İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu’nun başkentidir ve bu başkent, yozlaşmış, pislîğe batmış bir mekân olarak tasavvur edilmiştir. Buradan, *Sodom ve Gomore* romanının aslında Osmanlı’ya bir reddiye olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Dolayısıyla Osmanlı’nın geleneksel bir yapı şekli olan yalı da bu yozlaşmışlığın küçük bir numunesidir. Yani yalının romanda kötü bir mahiyet içinde yer alması, aslında Osmanlı’nın kötü olarak algılanmasıyla alakalıdır.

*Saatleri Ayarlama Enstitüsü*⁷ romanında Hayri İrdal’ın babasının dostlarından Tunusluzâde Abdüsselam Bey; Burmalı Mescit civarında “aşı boyalı, cephesi bitmek tükenmek bilmeyen” muhteşem ve kalabalık bir konakta oturmaktadır. Abdüsselâm Bey konağı, “Tanzimat-Abdülhamid”, “Meşrutiyet” ve “I. Cihan Harbi-Mütareke” olmak üzere üç ayrı dönem içerisinde söz konusu edilir.

Birinci dönem, konağın kalabalık bir düzene sahip olduğu yıllardır ve Abdüsselâm Bey’in malî durumu çok iyidir. Konakta, pek çok farklı kavimden ve coğrafyadan insanlar bir arada yaşamaktadır. Abdüsselâm Bey’in kendisi Tunus Beyi’nin yakın akrabasıdır. İlk karısı şerif sülâlesinden, ikinci karısı ise saraydan çırağ edilmiş bir Çerkestir. Bir kardeşinin karısı Hıdiv ailesindedir yani Mısırlıdır, öbür kardeşininki bir Kafkas kabile reisinin kızıdır. Gelinlerden her biri ya şöhretli bir müşirin veya vezirin kızı yahut da bir Arnavutluk beyinin torunudur.

6 Çalışmamızda eserin şu baskısını esas aldık: Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Sodom ve Gomore*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

7 Çalışmamızda eserin şu baskısını esas aldık: Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.

Abdüsselâm Bey konağı, bu vaziyetiyle imparatorluğun bir minyatürü gibidir. Zira tıpkı imparatorluk gibi, pek çok milletten ve coğrafyadan insanı aynı çatı altında toplamış ve onları ortak bir düzene sokmuştur.

Abdüsselâm Bey konağındaki zengin ve kalabalık yaşantı, Meşrutiyet'in ilânına kadar devam eder. Fakat Meşrutiyet'in ilânı ile konakta çöküşün ve dağılmanın alâmetleri belirir. İmparatorluk toprak kaybettikçe konağın mensupları da başka başka yerlere giderler:

“Hürriyetin ilânından sonra, ayrı ayrı planlarda bir benzeri olduğu imparatorluk gibi, konak da yavaş yavaş dağıldı. İlk önce Bosna-Hersek, Bulgaristan, Şarkî Rumeli ve Şimalî Afrika arazisi ile beraber birader beylerle hemşire hanımlar ayrıldılar, sonra Balkan Harbi sıralarında küçük beylerin ve gelin hanımların bir kısmı evden çıktı. Sonuna doğru hemen hemen yalnız Ferhat Beyle- kardeşinin damadı- kendi çocuklarının bir kısmı kaldı” (s. 38, 39).

İmparatorluğun toprak kaybetmesi ve dağılması ile konağın dağılması arasında sıkı bir münasebet vardır. Zira konak, daha önce de belirttiğimiz gibi, kalabalık ve kozmopolit yapısıyla imparatorluğa benzemektedir. İmparatorluk ne durumdaysa onun küçük planda bir benzeri olan konak da tabii olarak o durumda olacaktır.

Nitekim Meşrutiyet'ten sonra Abdüsselâm Efendi'nin konağında yalnızca otuz yedi kişi kalmıştır. Bunların da hemen hepsi asıl aileden ziyade emektar hizmetçiler ve çok uzak akrabalarıdır. Konağı kalabalık bir yaşantı ile özdeşleştiren ve yalnızlıktan nefret eden Abdüsselâm Bey, bu hâle hem çok şaşırmakta hem de üzülmemektedir.

Abdüsselâm Bey'in maddi vaziyeti de oldukça kötüleşmiştir. Zira konağın masrafları, ona artık bir yük gibi gelmektedir. Abdüsselâm Bey, bu durum karşısında bazı çarelere başvurur. Eczacı Aristidi Efendi'nin, laboratuvarında kendisi için kimya ile altın üretmesini bekler ve elinde kalan son imkânlarla onu desteklemeye çalışır. Aynı şekilde, romanda yalanın bir timsali gibi ortaya koyulan Seyit Lûtfullah'ın, altın yapmak için simya formülleri getirmesini yahut onun, bir hurafeden ibaret olan Kral Andronikos'un altınlarını bulmasını bekler.

Abdüsselâm Bey'in; Seyit Lûtfullah ve Aristidi Efendi'ye umut bağlamasını, Osmanlı Devleti'nin Doğu ve Batı arasındaki şaşkınlığı ve bocalamasıyla özdeşleştirmemiz mümkündür. Zira Osmanlı Devleti, III. Selim'den itibaren imparatorluğun çöküşünü durdurabilmek için pek çok çareye başvurmuş; fakat çare olarak düşünülen şeyler bir işe yaramamış; bilakis devlet, umutlarına güvenerek fena akıbete biraz daha yaklaşmıştır.⁸ Hem Batılı tarzda yapılan düzenlemelerden hem de ortaya atılan yahut uygulanan Doğulu çözümlerden beklenen, Abdüsselâm Bey'in Aristidi Efendi ve Seyit Lûtfullah'tan beklemedikleriyle aynıdır. İkisinde de ortak nokta; saçma, anlamsız ve dolayısıyla da imkânsız olmasıdır. Burada yeniden İmparatorluk ve konak arasında çarpıcı bir paralellik ortaya koyulmuştur. İmparatorluğun yıkılışını önlemek için aradığı çözümler,

8 Ali Yıldız, *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Hikâye ve Romanlarında Doğu-Batı Meselesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1994, s. 59.

Abdüsselâm Bey'in konağının dağılmasını engellemek amacıyla ortaya koyduğu çözümlerle nitelik itibarıyla aynıdır.

I. Cihan Harbi-Mütareke yıllarına gelindiğinde Abdüsselâm Bey konağının tam anlamıyla dağıldığını görürüz. Zira büyük ve ihtişamlı konağın masraflarını hiçbir surette karşılayamaz hâlde gelen çaresiz Abdüsselâm Bey, Beyazıt, Soğanağ'da bulunan ve "konak yavrusu" denilebilecek mütevazı bir eve yerleşmek zorunda kalır. Tabiatıyla yeni evde, eski debdebe ve ihtişamı görebilmek mümkün değildir. İmparatorluk dağılmış; aynı şekilde konak ve konak yaşantısı da bütün varlığıyla ortadan kaybolmuştur.

Abdüsselâm Bey, en sonunda bütün tanıdıkları tarafından yalnızlığa terk edilir. Yanında sadece Hayri İrdal ve Hayri İrdal'ın karısı Emine kalır. Zaman içinde fakirliğe sürüklenen ve ömrünün son günlerinde geçimini tamamıyla borç ile temin eden ihtiyar adam, fakir ve yapayalnız bir hâlde ve bir yığın mazi artığı eşya arasında ölür.

II. Abdülhamid devri Meclis-i Mâliye Nâzırı İbrahim Paşa'nın konağının anlatıldığı *İbrahim Efendi Konağı*⁹ adlı eserin beşinci ve altıncı bölümleri, "Balkan Muhârebesi" ile "Muhârebeden Muhârebeye" adını taşır. Bu bölümlerde, memleketi felâkete doğru götüren hâdiselerin, genel anlamda İstanbul'a özel anlamda ise İbrâhim Efendi Konağı'na tesiri anlatılır. Art arda gelen I.-II. Balkan Savaşları; I. Cihan Harbi'nde İmparatorluğun pek çok cephede savaşmak zorunda kalması, siyasî işleyişte olduğu gibi cemiyet hayatında ve dolayısıyla hususî hayatta da bir inkıraza yol açmış; herkesi güç hayat şartları ile karşı karşıya getirmiştir. Memleketin kötü vaziyeti, Meşrutiyet'ten sonra zaten diken üstünde oturan İbrâhim Efendi Konağı halkını daha da gergin bir hâlde koymuştur. Bir müddet sonra korkulan olmuş ve yıllarca sonu gelmeyen harpler, İbrâhim Efendi Konağı'nı dipsiz bir uçuruma sürüklemiştir. Erkek hizmetkârların neredeyse tamamı askere alınmış, bütün atlara askeriye tarafından el konulmuş, İbrahim Efendi'nin kızı Şevkiye Hanım'ın eline kalan konak idaresi malî açıdan müthiş bir darboğaza girmiş en sonunda ise aile dağılmıştır. İstanbul'daki hemen hemen bütün konakların maruz kaldığı bu vaziyet, artık bir yaşantı tarzının ve mimarî bir geleneğin de sona ermesi demektir.

Münevver Ayaşlı, "Pertev Bey" üçlemesinde, (*Pertev Bey'in Üç Kızı, Pertev Bey'in İki Kızı, Pertev Bey'in Torunları*)¹⁰ Balkan Harbi'nden başlayarak Türk tarihinin yaklaşık elli yıllık sürecini ve bu yıllar içinde Türkiye'nin geçirmiş olduğu değişimleri söz konusu eder. Serinin ilk kitabı olan *Pertev Bey'in Üç Kızı*'nda, çöken Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte Osmanlı hayatının bir unsuru olan köşk ve konak yaşantısının trajik bir şekilde sona erdiğini görürüz.

Miralay Pertev Bey, karısı Azize Hanım ve kızları Selmin, Berrin, Nermin ile Modâda bulunan güzel bir köşkte oturur. Bu köşk, vaktiyle bir İngilize aitken daha sonra savaş zengini bir Rum tarafından satın alınmış; Rum öldükten sonra vârisleri köşkü "kibar Türklere" kiraya vermeye başlamışlardır. Bu "kibar Türklere" biri olan Miralay Pertev Bey de evlenince köşkü kiralayıp yerleşmiştir.

9 Çalışmamızda eserin şu baskısını esas aldık: Sâmiha Ayverdi, *İbrâhim Efendi Konağı*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2005.

10 Çalışmamızda eserin şu baskısını esas aldık: Münvever Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı, İki Kızı ve Torunları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.

Köşkün pek çok hizmetkârı vardır ve bunların her biri başka başka milletlerin mensuplarıdır. Selmin ve Berrin'in mürebbiyesi Matmazel Durand Fransız, Nermin'in dadısı Katina, arabacı ve sofracı-ütücü dört kız Rum, Bezmiyar Kalfa ve Lala Dilâver Ağa Çerkez, Gülfem Kalfa Afrikalı, bahçıvan Arnavut, bahçıvan yamağı Hırvat, köşkün sütçüsü ve kaymakçısı Bulgar, seyisler Arap, ayvaz Ermeni, aşçıbaşı Bolulu ve Pertev Bey'in emir eri Kastamonuludur.

Yazar, bu durumla İmparatorluk arasında bir benzerlik kurar. Nasıl ki İmparatorluk birçok millettten müteşekkile onun bir minyatürü addedebileceğimiz köşk de farklı millettten pek çok kişiyi aynı çatı altında toplamıştır. Bu benzerlik ilişkisi romanın bütününde devamlı surette vurgulanır. İmparatorluk toprak kaybettikçe ve bünyesindeki yahut münasebette olduğu milletlerle ilişkilerini değiştirdikçe hizmetkârların da köşkteki vaziyetinin değiştiğini görürüz.

Miralay Pertev Bey köşkü, İmparatorluğun başına gelen feci hadiseler sebebiyle, tıpkı İmparatorluğun kendisi gibi yavaş yavaş kötü bir akıbete doğru yol alır. Köşkte, bu felaketi hissettiren ilk şey, Türk tarihindeki en feci ve hazin hadiselerden biri olan Balkan Harbi'dir. Miralay Pertev Bey, bu harpten perişan bir halde döner. Biçare adam, memleketin içinde bulunduğu vaziyetin farkına varmış ve derin bir yeise kapılmıştır.

Köşkte, asıl darbe tesirini gösteren hadise ise İmparatorluğun yıkılışının son merhalesi olan Birinci Cihan Harbi'dir. Bu hadise ile birlikte köşkte yapılan ilk değişiklik, harpte hasmımız olan Fransız milletine mensup Matmazel Durand'ın köşkten gönderilmesi ve yerine müttefikimiz Almanyadan, Frâulein Sturm isminde bir mürebbiyenin getirilmesidir. Pertev Bey, harbin ilânından dört ay sonra Kafkas cephesine gönderilir. Bir müddet sonra köşkün atlarını ordu alır; arabacı, seyisler ve bahçıvanlar ise askere giderler. Artık iyice tenhalaşan köşkte, gereksiz görülen birçok oda kapatılır.

Harpten sonra Miralay Pertev Bey köşkünde geçim sıkıntısı baş gösterir. Bu süreçte Azize Hanım, mücevherlerini satarak köşkün masraflarını karşılamaya çalışır. En son, Osmanlı'yı âdeta bir esir haline getiren Mondros Mütarekesi imzalanır ve savaş biter. Fakat Mütareke şartlarını okuyunca Pertev Bey felç geçirmiş; yarı sakat bir hâlde köşke getirilmiştir. Pertev Bey, bu hâl üzerine mecburen tekaüde sevk edilir. Tekaüt maaşı, köşkün masraflarını karşılamayacağı için, bütün aile oldukça zor bir durumda kalır. Azize Hanım'ın mücevherleri satıla satıla tükenmiş ve sıra köşkün eşyalarına gelmiştir. Burada ifade etmek gerekir ki, çöküşe doğru giden sadece Miralay Pertev Bey'in köşkü değil, Osmanlı'daki bütün köşk ve konaklardır. Yazar, eşyaların satılması meselesini genele teşmil ederek bu trajik vaziyetten şöyle bahseder:

“Sanki bütün imparatorluk efradı bedestende birbirlerine randevu vermişti. İstanbul'un bütün kibar hanımefendileri, yalnız veya kalfalarıyla beraber gelmişler, satıyor, satıyor, satıyorlardı. Ama neler satıyorlardı, elmastan tutun, altın, gümüş takımlara kadar, saksonyadan tutun Osmanlıca'da “sandık eşyası” denen çevre, havlu, yorgan yüzü, namaz seccadesine kadar... Bütün bunları bir pula veriyorlardı, Türk evleri boşalıyor, tamtakır oluyordu. Bunlar 600 senelik, ne gazalar bahasına toplanmış Osmanlı serveti, Osmanlı hazinesiydi. Bu kıymetler birer birer sokağa dökülüyordu. Âdeta Osmanlı bereketinin sonu gelmişti” (s. 53).

Bu süreçte, Pertev Bey'in kız kardeşi Nuhbe Hanımefendi'nin Büyükağadaki köşkü ile Cihangir'deki konağı da feci bir akıbetle yok olur. Hanımefendi'nin çok sevdiği oğlu Halet, Birinci Cihan Harbi'nde Çanakkale cephesine gönderilmiştir. Nuhbe Hanımefendi, savaşla birlikte maddî sıkıntı içerisine düşer. Hilekâr kâhyası Resul de kendisine verilen tam salâhiyetle onun malını dilediği gibi tasarruf eder. Adadaki köşk ipoteklidir ve borçlar ödenemeyince elden gider. Halet, şehit olur. Bu hal üzerine Nuhbe Hanımefendi çıldırır. En sonunda köşk gibi ipotekli olan Cihangir'deki konak da elden çıkar. Nuhbe Hanımefendi ise bir akıl hastanesine yatırılır.

Pertev Bey köşkünde de vaziyetin bu şekilde devam edemeyeceği anlaşılmıştır. Zira köşk, her geçen gün sefaletle doğru sürüklenmektedir. Bu yüzden bütün aile, köşkü bırakıp Bahariyede küçük bir eve taşınır. Böylece aile pek çok zengin sınıfın mensupları gibi fakirlikle karşı karşıya kalır. Yeni kurulan bu küçük ev yaşantısında, eski zengin köşkün kıyıda köşede kalmış bir kısım eski eşyasından başka bir ize rastlanmaz.

Sonuç

Buradan çıkarılacak sonuç, Türk sivil mimarisinin ve sosyal hayatının önemli bir parçası olan konağın; romanlarımızda herhangi bir mekândan farklı olarak çok fonksiyonlu ve yaygın bir kullanımının olduğu; İmparatorluk sembolizminin ve bunun bir neticesi olarak çöküş hâlinin bu mekân üzerinden yansıtılmasının ise söz konusu kullanım içerisinde hususî bir önem taşıdığıdır. Bahsettiğimiz farklılık ve çok fonksiyonluluk, romanlarımızın bazılarında konağın I. Cihan Harbi'nin çöküş sürecini yansıtan bir unsur olmasının dışında İmparatorluğun aristokrasi yüzünün gösterildiği bir zemin teşkil etmesi, Batılılaşma-Alafrangalaşma sürecinin bir yansıma alanı olması, son yüzyıl içinde değişen yaşantının bu mekân üzerinden ortaya koyulması ve çöküşün yalnızca I. Cihan Harbi cephesiyle değil başka sebepler çerçevesinde de konak üzerinden yansıtılması gibi kullanımlardan ileri gelmektedir.

İncelememizin bütününde değerlendirmeye çalıştığımız; I. Cihan Harbi'nin İmparatorluğa olumsuz tesirinin konak üzerinden anlatıldığı yahut konağın bu açıdan bir sembol oluşturacak şekilde yer aldığı eserlere ait örnekleri artırabilmek pekala mümkündür. Fakat yalnızca bahsettiğimiz birkaç roman dahi kullanımın benzerliği açısından genel bir fikir vermektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Ayaşlı, Münevver, *Pertev Bey'in Üç Kızı, İki Kızı ve Torunları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.
- Ayvedî, Sâmîha, *İbrâhim Efendi Konağı*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2005.
- Bachelard, Gaston, *Mekânın Poetikası*, çev. Aykut Derman, Kesit Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Hisar, Abdülhak Şinasi, *Çamlıca'daki Eniştemiz*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Kiralık Konak*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Sodom ve Gomora*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Karay, Refik Halid, *İstanbul'un Bir Yüzü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2009.
- Kuntay, Mithat Cemal, *Üç İstanbul*, Oğlak Yayınevi, İstanbul 2012.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- Yıldız, Ali, *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Hikâye ve Romanlarında Doğu-Batı Meselesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1994.